

במבט נוסף

צילום ככלי חינוכי נגד גזענות

צילה זלט ויונתן יקיר, מחלקת חינוך
של האגודה לזכויות האזרח

רקע¹

כחלק מהחברה האנושית, כולנו חשופים משחר ההיסטוריה לדימויים ולייצוגים חזותיים. דימויים אלו משמשים לתקשורת ולהעברת מסרים, לתיעוד ולאיסוף אינפורמציה. בעידן הנוכחי, העידן הדיגיטלי, היחס בין מספר המילים ומספר הדימויים משתנה ואנו עדים לצמיחה של המידע החזותי בכלל, ושל צילום בפרט, בכלי המדיה השונים.

כמחנכים/ות אנו יכולים/ות להשתמש בנתונים אלו ולהטמיע אותם בתוך מגוון הכלים העומדים לרשותנו. במאמר זה נדגים את הפוטנציאל של צילום ככלי חינוכי ותהליכי לשינוי תפיסות. מאמר זה מבוסס על סדנאות שערכנו מטעם מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח לתלמידים, למורים ולסטודנטים לחינוך.

השימוש במצלמה ובצילום באופן יומיומי נפוץ בחברה האנושית לאורך יותר ממאה שנה - מאז שאיטמן קודאק שיווקה ב-1888 את מצלמת החובבים הראשונה; אולם בשנים האחרונות הצילום הפך לזמין ולנפוץ כל כך, עד שלא עובר יום שבו אנחנו לא מייצרים צילומים או נחשפים אליהם. בעבר רק מעט אנשים הסתובבו עם מצלמה באופן יומיומי, וכוננו צלמים או חובבי צילום; היום לרובנו יש סמרטפון, שנמצא איתנו כל הזמן ומצויד במצלמה לא רעה, שמאפשרת לצלם בכל רגע. מכשיר זה מאפשר לנו גם להעלות תמונות לרשתות החברתיות באופן תדיר, כחלק אינטגרלי מהקשר עם הקרובים לנו.

שינוי מהותי נוסף התרחש בנוגע לחשיפה לדימויים: לאורך השנים האחרונות אנחנו חשופים מדי יום לכמות הולכת וגדלה של דימויים: אם במרחב הציבורי, תוך כדי הליכה ברחוב הרווי בפרסומות ובשלטי חוצות, אם בעיתונות הכתובה, בה הצילום תופס חלק נכבד של הכתבות, או באינטרנט רווי הדימויים.

החשיפה היומיומית הזו, יחד עם זמינות המצלמות, יכולה להפוך את המדיום הצילומי לכלי בחינה של החברה שבה אנו חיים. זאת, תוך פיתוח מודעות ויכולת לחשיבה ביקורתית על מדיה. כלומר - ניתן לשלב בין החשיפה הרחבה למדיה ויזואלית, לבין פעולה חינוכית המייצרת יצרנים וצרכנים מודעים יותר של מדיה זו. ניתן להתמקד בשתי דרכים לעשות זאת: הדרך ראשונה היא בחינה של הדימויים שאליהם אנחנו חשופים ביומיום, למשל שלטי חוצות ופרסומות הנמצאים במרחב הציבורי, כמו גם דימויים של אירועים אקטואליים-חדשתיים המופיעים בעיתון, בטלוויזיה או באינטרנט. הדרך השנייה היא שהתלמידים/ות עצמם/ן יצלמו ויביאו חומר צילומי, שעמו אפשר לעבוד ולקיים דיון ועיבוד. שני ערוצי פעולה אלה מהווים פלטפורמה נוחה לפיתוח חשיבה ביקורתית ודיון בנושאים שאינם קלים לעיכול כמו גזענות, שסעים בחברה בישראל, אוכלוסיות מודרות ועוד.

כאשר אנו נותנים מצלמות לתלמידים, מקבוצות מוחלשות, אנחנו מעניקים להם כוח

ההנחה כי צילום הוא כלי משמעותי, בעל השלכות רחבות יותר מאשר פעולת הצילום עצמה - איננה חדשה, וניתן לראות מספר התייחסויות לכך בספרות: בספרה "הצילום כראי התקופה" מייחסת סוזן סונטאג כוח לפעולת הצילום

עצמה: "התצלום איננו רק תוצאה של פגישה בין אירוע לבין הצלם; הצילום הוא מאורע לעצמו, מאורע שזכויותיו גדלות והולכות - להתערב, לפלוש או להתעלם מן המתרחש. עצם תחושת המצב שלנו מובעת עתה על ידי התערבותיה של המצלמה".² החוקרת אריאלה אזולאי מציינת בספרה "האמנה האזרחית של הצילום" כי הצילום הוא מכשיר של כוח שאיננו ניתן לפירוק מן היסודות שמרכיבים אותו - מצולם, צלם וצופה.³

לטענתנו, יסודות אלה טוענים את הפעולה הצילומית בפוטנציאל של התערבות וחקירה של הזירה החברתית, ומעניקים לה עצמאות וחופש רב, הן בפעולה עצמה (הצילום) והן בעבודה עם התוצרים (תצלומים). שתי הזירות הללו, של הצילום כפעולה ושל עבודה עם תצלומים, מאפשרות התעסקות בחומרים טעונים חברתית / פוליטית ועם זאת זמינים. אזולאי טוענת כי "השימוש הנרחב במצלמות בכל קצוות תבל יצר הרבה יותר מאשר מאגר עצום של דימויים. הוא יצר צורה חדשה של מפגש בין אנשים שמצלמים אנשים אחרים, מתבוננים בהם ומראים אותם לאחרים, תוך שהם מבקשים - או לא - את הסכמתם, באופן שייצר אפשרויות חדשות של פעולה פוליטית ותנאים חדשים למימושה. היחסים בין המצולם, הצלם והצופה אינם מוגבלים לגבולות מדינת לאום או חוזה כלכלי".⁴

1. תודה לד"ר רותי גינצבורג על הערותיה למאמר.
2. סונטאג, ס. (1979). הצילום כראי התקופה. תל אביב: עם עובד. עמ' 15.
3. אזולאי, א. (2006). האמנה האזרחית של הצילום. תל אביב: רסלינג.
4. שם, עמ' 14.

בסדנאות הצילום שערכנו בבתי הספר ניכר הכוח שבמפגש שבין הצלמים (תלמידים) והמצולמים (אוכלוסיות שונות ברחוב). מפגשים אלו מתחילים מתוך זרות ופחד ונמשכים להיכרות עם קבוצות אוכלוסייה שונות, שאינן מאפיינות את היומיום של התלמידים, והכרה בהן. לאחר שאלו צילמו את אלו, הדימויים ממשכימים להדהד ולפעול במרחב, כאשר התצלומים מוצגים בבית הספר ויוצרים מפגשים נוספים בין המצולמים לצופים אחרים.

סדנאות צילום מעשי כחלק מהמערך החינוכי הבית ספרי

לסדנאות צילום המשולבות בבתי הספר מספר יתרונות. הנה כמה מהם:

למידה פעילה וחוייתית: דרך הצילום מתרגלים התלמידים למידה פעילה תוך כדי התנסות. זאת, כאשר תשומת לבם ממוקדת בסביבתם הקרובה - השכונה, בית הספר, העיר - ובתהליכים המתרחשים בה. אין צורך ללמוד טכניקות צילום מורכבות כדי לחוות ולייצר חומר צילומי מעניין; על ידי למידה בסיסית של טכניקות צילום ודגש על צפייה וחיפוש, התלמידים יכולים לחשוף את סביבתם ואת עולמם הפנימי לבחינה מחודשת. תהליך הצילום מכניס התלהבות, מוטיבציה ומחויבות לתוך הפעולה.

יציאה מאזור הנוחות: במקרים רבים, התחושה החזקה והראשונית של המתחילים סדנת צילום היא כי משימת הצילום הינה פשוטה, וקלה מכתובת עבודה. עם זאת, התחושה הזו משתנה ברגע שצריך להביא תוצרים. לרוב, התלמידים רגילים לכתוב עבודות עיוניות. אולם על מנת ליצור חומר חזותי, תיעודי ולא מבוים, יש צורך לצאת לרחוב ולבחון אותו. היציאה לסביבה הקרובה לצורך חיפוש בשטח של מה שלמדנו, אינה תמיד נוחה ופשוטה. היא מעלה סוגיות ודילמות, כגון: האם אני מרגישה חלק מהסביבה שבחרתי לחקור, או זרה? איזה מבט אני מפעילה על הסביבה שאותה אני חוקרת? מה היחס שלי לאנשים שאני מצלם? האם כשיש לי מצלמה ביד, יש לי כוח "להפשיט" את מי שמולי מזכויותיו?

קשר בלתי אמצעי עם מושאי החקירה: לדוגמה, בעבודה עם קבוצת תלמידים הלומדים בבית ספר מבוסס והומוגני יחסית, יצאנו לצלם באזור בעיר שבו הם לא מרבים להסתובב ואשר נחשב לאזור מוזנח, מורכב ומגוון מבחינת האוכלוסייה שבו. בתחילה הרגישו התלמידים זרים ומנוכרים להזנחה ולקושי הקיימים במקום; אולם המשימות הצילומיות כפו עליהם אינטראקציה אישית עם התושבים, מה שאפשר להם לראות את המקום והמצב בצורה יותר אנושית ופחות סטריאוטיפית. התלמידים נחשפו לסיפורי חיים שונים משלהם ולהבנה לגבי שאלות כמו: מיהם אלו המגיעים למצבים כאלו? מהו מרקם החיים בשכונה? איזה יחס מקבלים תושביה מהרשות המוניציפלית? האם מידת הטיפוח או ההזנחה של הסביבה מושפעת מסדרי עדיפויות או ממתן שירותים לא שוויוניים בין חלקים שונים של העיר?

מגוון ושונות בין התלמידים: סוגיה שכחה נוספת שחוזרת בכל יציאה קבוצתית לצילום, היא שלמרות שכולם/ן קיבלו את אותה משימה ויצאו לאותו מרחב, כל משתתף/ת חוזר/ת עם תוצרים (תצלומים) שונים לחלוטין. כאשר תולים את התמונות על הקיר ניתן לראות סדרות תצלומים שונות מאוד אחת מהשנייה, הן בפן האסתטי והן בפן התוכני. אלו משקפות זוויות ראייה ותפיסת מקום ואירוע שונות, חד פעמיות ומקוריות, אשר עשויות להעיד על תפיסת העולם הכוללת של המצלם/ת הצעיר/ה. ההתייחסות למגוון ולשונות כאן הינה בעלת ערך רב: התוצאות השונות, בתוך מוסדות המעריכים בדרך כלל תלמידים על פי מדד אחיד, מאפשרות לשמוע את קולו/ה הייחודי של כל תלמיד/ה ולפתחו, כמו גם לתת יתרון לתלמידים/ות חלשים/ות יותר מבחינה ורבולטית, שלרוב מתקשים בחומר העיוני.

מנגד, יש שיטענו כי פעולה וחקר צילומיים כאלה אינם תורמים לשינוי התודעה החברתית של התלמידים, אלא משחזרים - ואף מעמיקים - את התפיסות הקיימות שלהם בנוגע לקבוצות מוחלשות בחברה. מרתה רסלר, במאמרה הביקורתי כלפי צילום תיעודי, טוענת כי "תכליתו של צילום תיעודי היא לייצג חזותית מודעות חברתית בתוך תפיסת עולם ליברלית. לרוב צילום שכזה נושא מידע על קבוצת אנשים נטולי עמדת כח וממוען לאלו המבוססים חברתית"⁵. על כך ניתן להתווכח בהמשך, אך בתור התחלה חיוני כי תלמידי תיכון שאינם חשופים לאוכלוסיות מודרות שחיות בסביבתם ידעו שהן קיימות וישמעו את קולן. צילום פורטרט וביצוע ראיון בסיסי עם אישה הסובלת מאפליה על רקע מוצאה ושכונת מגוריה, מרחיב את יכולתו של תלמיד לתפוס מהי הזרה חברתית ואי שוויון במתן שירותים, וכך להבין לעומק מושגים רבים בהם נתקל עד כה, במקרה הטוב, רק כחומר לבחינה.

5. רסלר, מ. "בתוך, ליד, מחשבות לאחר מעשה: על צילום תיעודי", בתוך רסלר, מ. (2006). בתוך ומחוץ לתמונה: על צילום, אמנות ועולם האמנות. תל אביב: פיתום. עמ' 122.

צילום ככלי העצמה

הפיכת תלמידים לקבוצה של צלמים חוקרים מהווה פעולה של העצמה. כאשר אנו נותנים מצלמות ומשימות צילום לתלמידים מקבוצות מוחלשות, אנחנו מעניקים להם כוח בזעיר אנפין. אנחנו מאפשרים להם להתבונן, לבחור ולהחליט מה הם מכניסים לתמונה, מה הנושאים הראויים לצילום, על מה הם רוצים לדבר וגם על מה לא. פעולה זו שמה את הכוח בידיהם ומביאה להעלאת נושאים שבדרך כלל אין להם

מקום בתכנית הלימודים הרגילה. לדוגמה, בקבוצת צילום שפתחנו ביישוב מוחלש, התלמידים הפנו את מבטם להזנחה המקיפה אותם ולכך שהרשויות הממונות לא עושות את תפקידם. צעד זה הוביל אותם לאזרחות אקטיבית - יצירת קשר עם המועצה המקומית לפתרון ההזנחה.

מה ראוי לצילום

סוגיה מרכזית נוספת היא מה ראוי לצלם ומה לא, ובאופן ספציפי יותר - מהו מודל היופי ומי ראוי לצילום. לאורך הסדנה ביישוב המוחלש ניכר היה כי התלמידים ממאנים לצלם את עצמם, בניגוד לנטייה של בני נוער לצלם את עצמם באופן תדיר. הדבר נבע מתחושתם החזקה כי הם אינם/תואמים את מודל היופי, לפיכך הם לא ראו עצמם/ראויים/ות לצילום. בתהליך ארוך, ובעזרת פיתוח ראייה ביקורתית כלפי מודל היופי כפי שהוא נפרש לפנינו בפרסומות ובמדיה הכללית, הצליחו חברי הקבוצה להבין אילו תהליכי חברות שליליים הם עברו, ופיתחו תובנה מעצימה וקריטית כי גם להם יש מקום בתוך החברה. הדבר התבטא ביכולת שלהם, בסופו של דבר, לצלם גם את עצמם. פעולה זו מדגימה את היכולת של צילום להיות כלי לאורור ולבחינה של תפיסות מקובלות חברתית ולעבודה לקראת שינוי.

תערוכה והצגת תוצרים

כל פרויקט צילום מלווה בתליית התוצרים (צילומים) על הקיר ובהתייחסות אליהם. זוהי בדרך כלל חוויה מורכבת עבור התלמידים שצריכים לצלם, לבחור, להדפיס ולתלות את התמונות. זהו תהליך אישי וחושפני, שבו אני כתלמידה מראה לעולם מה צילמתי. תהליך כזה אינו קל גם למבוגרים, אך התייחסות רצינית ומפרגנת לצילום המוצג ולשלב השונים שעברו הצלמים עד שהגיעו לתליית תמונות על הקיר - נותנת תחושה טובה של הכרה. תחושה זו מתעצמת פי כמה כאשר בסוף התהליך אוצרים תערוכה בית ספרית, שאליה מזמינים את תלמידי בית הספר וההורים, ואשר התמונות תלויות בה באופן מכובד ובצדן שמות התלמידים / צלמים של כל תמונה.

בספרות האקדמית במדעי החברה ניתן למצוא התייחסויות מחקריות רבות לפעולות כאלו, שמכונות צילום משתתף (Participatory Photography) או Photovoice. מונח זה מתייחס לפרקטיקה של מתן מצלמות לחברי קבוצה ככלי שמאפשר להם לחקור את סביבתם, להגדיר את קהילותיהם ולייצגן, ולפעול לשינוי ולפתרון בתוכם, כחלק מפרקטיקה של העצמה, סגור וחזיק קהילתי.⁶

הצילום המשתתף מתבסס על התיאוריה הפמיניסטית, כמו גם על גישתו של המחנך הברזילאי פאולו פריירה לעבודה עם קהילות או קבוצות מודרות, השמה דגש על תהליך של העצמה, של ייצוג ושל יצירת פתרונות מתוך הקהילות עצמן. כלי זה משמש עובדים קהילתיים באנגליה ובארה"ב בעבודתם עם אוכלוסיות מוחלשות הפועלות סביב אינטרס משותף. באמצעות הצילום נשמע קולן מול מקבלי ההחלטות וגורמים משפיעים אחרים, מה שמהווה צעד חשוב בחיזוק ובהעצמה קהילתית.

דימויים בעידן הדיגיטלי וצריכה ביקורתית של מדיה

בעידן הדיגיטלי הרווי בדימויים אנחנו חשופים למאות עד אלפי דימויים מדי יום, רבים מהם פרסומיים. תלמידים יושבים שעות רבות מול האינטרנט, נחשפים לדימויים וסופגים מהם מסרים. אם נבחן את הדימויים נוכל להבין מהם המסרים החברתיים הסמויים בהם ואילו הנחות יסוד של החברה הם טומנים בחובם, וכך לפתח הסתכלות ביקורתית. לדוגמה: כיצד מיוצגות משפחות בפרסומות? מי מרכיב את המשפחה? מהו

6. Wang, C. (1999). "Photovoice: A Participatory Action Research Strategy Applied to Women's Health." *Journal of Women's Health* 8(2), 185-192.

מוצאה של המשפחה? מאיזה מעמד היא מגיעה? דוגמה נוספת: ההבדל בין ייצוג נשים לייצוג גברים במדיה, ומה אנחנו כתלמידים מבינים לגבי תפקיד האישה והגבר בחברה. הדימויים שהתלמידים רואים ביומיום מחלחלים לתודעה שלהם באופן קל וישיר יותר מאשר טקסט. היכולת שלנו לעצור, לפרק ולנתח דימויים אלה מאפשרת דיון בערכים ובנורמות המובנות בהן, תוך פיתוח הסתכלות ביקורתית כלפי דימויים כאלה גם בהמשך.

תפקידו של הצילום ככלי בחינוך נגד גזענות

גזענות היא ההנחה כי קיים הבדל היררכי בין קבוצות אנושיות, אשר החברות בהן נקבעת מלידה. ההבדל מתבטא לכאורה בתכונות - מעשיות או מדומות, חזותיות או פנימיות - שנתפסות כקבועות וכמהותיות לאותה קבוצה.⁷

התפיסה הגזענית רואה חברי קבוצה מסוימת כמי שהאנושיות שלהם אינה מלאה, כבני אדם פחותים מאלה הנמנים על הקבוצה שנתפסת כנעלה מבחינה גזעית. הגזענות נטבעת בנו לאורך חיינו באופנים שונים ולרוב לא דידיקטיים, כמו היחשפות להתנהגות של הורים או מחנכים או צפייה בכלי תקשורת שונים. הלימוד או השיח הנוגעים לגזענות, לעומת זאת, הם בדרך כלל דידיקטיים ואינם מאפשרים אוורור רגשי ופתיחת דיון שמתאפיין בדי כנות וקונסטרוקטיביות.

**אם נבחן את הדימויים
נוכל להבין מהם המסרים
החברתיים הסמויים בהם,
וכך לפתח הסתכלות
ביקורתית**

בדימוי ויזואלי - תיעודי, פרסומי או אישי - האינפורמציה שנקלטת אצל הצופה היא לרוב פחות מילולית ויותר רגשית. באמצעות בחינת דימויים שונים, הן של אירועים אקטואליים והן דימויים איקוניים, (תצלומים אשר נחרטו בתודעה כסמל לאירועים שצולמו בהם), ניתן

לבחון תפיסות חברתיות מקובלות בצורה יותר פתוחה וחופשית. בחינה של תמונות איקוניות מההיסטוריה האנושית נותנת הזדמנות לפתח שיח על תפיסות חברתיות, סטריאוטיפים, גזענות ומבט על האחר. כאשר אנחנו מנתחים יחד את הדימויים הללו ואת מה שהם מעבירים לנו, אנחנו מחזקים את היכולת של התלמידים/ות להיות צרכנים ביקורתיים של מדיה ויזואלית ושל תכנים שהם סופגים דרכה יום-יום. כך, בפעם הבאה שהם יראו דימוי, הם יוכלו להיות מודעים יותר למסרים הטבועים בו ולשיקולים שעמדו מאחורי הבחירה להציג דווקא אותו.

יתרון משמעותי נוסף של השימוש בצילום בחינוך נגד גזענות הוא שניתן לדבר על צילומים שתלמיד מביא, מבלי להצביע או לכוון אליו ישירות. הדבר יוצר "הרחקת עדות" ומפרק התנגדויות, עניין הכרחי כאשר הנושא הוא גישה גזענית של תלמיד או כלפיו. כאשר בכיתה יש מספר תלמידים מאוכלוסייה מודרת ואנו רוצים לקיים דיון על אותה הדרה, יש צורך להרחיק את הדיון בכדי לא לקיימו על גבם של התלמידים הללו. צילום הוא כלי מצוין לכך: הוא מביא חלקי מציאות לתוך הכיתה ואנו יכולים להתייחס באופן ישיר לתמונה שכוללת אותם ולמה שהיא מייצגת, מבלי להכליל לגבי אותה אוכלוסייה מודרת.

אנו רואים את הצילום ככלי חקר וככלי הבעתי ישיר ומדויק, המביא לדיבור קונקרטי על נושאים חברתיים שונים. ככזה, העבודה איתו יכולה להיות גמישה ולכלול כל נושא שאליו אנו רוצים להתייחס - אם זה הנושא המצולם, עמדת הצלם או הדימוי החזותי של קבוצה או של נושא מסוים. המנעד של פרקטיקת הצילום נע מהיותו חלק משדה האמנות, ועד פעולה עיתונאית-תיעודית המצביעה על עוולות חברתיות. במנעד זה יש אין-סוף אפשרויות למהלכים חינוכיים אפקטיביים ואקטואליים.

בפרק זה נציע לאיש/ת החינוך מספר מהלכים כאלו - כלי עבודה פרקטיים מעולם הצילום לעבודה חינוכית נגד גזענות. לגבי כל אחד מהם יוצגו הן הרציונל לפעולות החינוכיות והן מערכי שיעור מוסדרים. זאת תוך התייחסות לשני אופני למידה: למידה דרך צפייה ביקורתית במדיה ויזואלית, ולמידה תוך כדי עבודה אקטיבית של התלמידים כצלמים.

7. ר' פרק "מהי גזענות?" מאת פרופ' יהודה שנהב בספר זה, עמ' 49

מערכי שיעור

צריכה ביקורתית של מדיה ויזואלית

מערך שיעור לשעת חינוך (כיתות ט'-י"ב)

רקע למורה

צריכת האקטואליה מתבססת כיום במידה רבה על מדיה ויזואלית. אדם ממוצע נחשף מדי יום למאות ייצוגיים חזותיים דרך הרשתות החברתיות ואתרי האינטרנט. בעבר, הייתה הבטחה שהאינטרנט יחשוף אותנו למגוון אדיר של מידע. הפוטנציאל לכך כמובן קיים, אך בפועל התקבעה תמונת מצב של "more of the same": אדם צורך אינפורמציה באתרי אקטואליה המתאימים לנקודת מבטו, ומתבסס הרבה על ה-feed בפייסבוק שלו, שאליו תורמים בעיקר חבריו השותפים לתפיסת עולמו. התמונות שאליהן ייחשף יהיו בדרך כלל תמונות סטריאוטיפיות, הדורשות רמה נמוכה של עיבוד מידע ובכך מאפשרות קליטה מהירה של אינפורמציה פשטנית. הדימויים החזותיים חוזרים על עצמם, משמרים ומחזקים תפיסות קיימות, מציגים תמונה מוגבלת ואינם חושפים תהליכים מורכבים. התחרות החריפה המתקיימת במדיה מביאה לחיפוש אחר מכנה משותף נמוך - השטחי, הסנסציוני, הפופוליסטי, המוכר, והלא-מאתגר. זאת על מנת להגדיל את קהל הצרכנים של אותו תוכן. מטרת העל של השיעור הינה יצירת בסיס של פיתוח מחשבה ביקורתית בנוגע למסרים הויזואליים שאנו צורכים, על מנת לצאת כנגד ההטמעה הבלתי פוסקת של תפיסות עולם מתייגות, מפלות, מדירות, משמרות וגזעניות.

פעילות ראשונה - ייצוגים חזותיים בתקשורת:

הנחיות לפעילות: מבקשים מהתלמידים להיכנס ל-google images ולערוך חיפוש של תמונות עם המילה "נשים". (למורה: נזכיר כי תוצאות החיפוש מסודרות על פי השכיחות שלהן ברשת).

■ מהם המאפיינים העיקריים של הנשים בתמונות שעלו? (התמונות בעיקר סטריאוטיפיות: נשים בלונדיניות, יפות מאוד, מְרצות, מחייכות, נשים בהריון. מוצגת הרבה מיניות, גוף חשוף, מצד שני, ישנן מעט תמונות המראות מאבקים של נשים, או נשים המוצגות כחזקות).

■ מדוע דווקא התמונות הללו עולות בחיפוש?

■ האם אין נשים רבות בעלות מאפיינים שונים ממה שמוצג לנו כאן?

■ אם כן - עד כמה התמונות הללו משקפות את המציאות לגבי נשים?

שאלה למחשבה: אם האינטרנט אמור לספק אינפורמציה ולספר לנו על המציאות, מדוע מוצגות בעיקר תמונות מסוימות של נשים ומאפיינים מסוימים שלהן, אשר לאו דווקא מייצגים את כלל הנשים ומאפייניהן?

פעילות שנייה - ייצוגים בתקשורת דרך נקודות מבט שונות:

הנחיות לפעילות:

1. נכנסים שוב ל-google images, רושמים את המילה "ישראלים" בעברית, ורואים אלו תמונות מופיעות.

2. נכנסים ל-google translate ובודקים מה התרגום בערבית למילה "ישראלים".

3. מעתיקים את התרגום בערבית (الإسرائيليين).

4. נכנסים שוב ל-google images ומדביקים את התרגום הערבי. שוב, בודקים אלו תמונות מופיעות.

מהם ההבדלים בין שתי תוצאות החיפוש?

מדוע לדעתכם קיימים הבדלים כאלו? על מה הם מלמדים?

איזה מהחיפוש מביא תמונות מגוונות יותר? איזה מהחיפוש מביא תמונות חד-גוניות יותר? מדוע?

אם הייתי מבקש/ת לעשות בדיקה הפוכה - על המילה "ערבים" בערבית, לעומת "ערבים" בעברית - מה היה קורה? (למורה: באופן טבעי, כל צד רואה את הצד השני בצורה יותר סטריאוטיפית מאשר את עצמו, שכן הוא חשוף פחות למורכבויות של הצד שאותו הוא פחות מכיר).

מטרות:

■ התלמידים יבינו כי דימויים חזותיים עלולים לשמר ולחזק סטריאוטיפים קיימים.

■ התלמידים יבינו כי ישנן נקודות מבט שונות לגבי אירועים ואנשים, בהתאם להקשר שממנו מגיעים.

■ התלמידים יתחילו לפתח תודעה של צריכה ביקורתית של תקשורת, בדרך לראיית עולם מורכבת ואנטי-גזענית.

עזרים נדרשים:

■ מקרן ומצגת.

■ מחשב עם חיבור לרשת לכל תלמיד / זוג תלמידים, או לחילופין שימוש בטלפונים חכמים.

זמן הפעילות: 45 דקות

פעילות שלישית: עד כמה הדימויים מוטמעים בנו?

הנחיות לפעילות: מבקשים מהתלמידים לביים תמונה שבה מוצגים פליטים.

כיצד ידעתם להציג איך נראה פליט? האם פגשתם/ן אי פעם פליט?

אם כן - מהיכן שאבתם את הידע לגבי כיצד הם נראים, וכיצד הם מתנהגים?

היכנסו שוב ל-google images והקלידו את המילה "פליטים". האם התמונות תואמות את מה שהצגתם? כיצד אתם מסבירים את ההתאמה הזו?

שאלת סיכום לשיעור: מדוע לדעתכם דווקא באינטרנט, היכן שהאפשרויות נראות כבלתי מוגבלות, נדמה שאנחנו דווקא מקבלים תמונות שהן "הרבה מאותו הדבר"?

סיכום אפשרי לשיעור:

התמונות שנחשפנו אליהן הן תמונות סטריאוטיפיות ברובן, המציגות תמונת עולם פשטנית לגבי הקבוצות או הפרטים שבהם דנו בשיעור. תמונות אלו צצו בחיפוש פשוט ב-google, למרות שלא ביקשנו בהכרח למצוא תמונות סטריאוטיפיות. דבר זה מלמד אותנו כי אנו חשופים לסטריאוטיפים כל הזמן, ולכן יש סיכוי גדול שאנו מטמיעים ומפנימים אותם כמייצגים את המציאות. הפוטנציאל של האינטרנט בחיפוש אחר מידע מגוון הוא גדול מאוד; עם זאת, דרך המדיה הויזואלית אנחנו רואים דווקא שהדימויים החזותיים חוזרים על עצמם, משמרים ומחזקים תפיסות קיימות ולכן מציגים תמונה מוגבלת לגבי המציאות האמיתית והמורכבת של הפרטים המרכיבים קבוצות בחברה.

התנסות בצילום מעשי לחינוך נגד גזענות

מערך שיעור כפול לשעת חינוך / אזרחות / מדעי החברה / תקשורת (כיתות ט'-י"ב)

רקע למורה

הכלי הצילומי הינו אפקטיבי ביותר בביצוע תהליכים אמנותיים וחינוכיים משמעותיים. דרך הצילום התלמידים מתרגלים למידה פעילה, תוך שימת לב לתהליכים ולאירועים המתרחשים בסביבתם, ויכולים לחשוף את סביבתם וגם את עולמם הפנימי לבחינה מחודשת. לרוב התובנה הראשונה והחזקה בתחילת סדנת צילום היא כי למרות שכולם קיבלו את אותה משימה, כל משתתף/ת יוצא עם תוצרים (תצלומים) שונים לחלוטין, שהם תוצאה של נקודת מבט ותפיסת מקום חד-פעמיות ומקוריות. ניתן להשתמש בכך על מנת להדגיש את החיובי שבמגוון, בתוך מערכת המעודדת קונפורמיזם.

בשיעור זה התלמידים יתנסו בצילום מעשי, תוך שהם מתבקשים להבין כיצד הם, כבני נוער, מתויגים על ידי אחרים, לרבות בני נוער אחרים. זאת על מנת להגיע לתובנה כי קיים פער בין תמונת עולם פשטנית, המתבססת על הכללות לגבי בני קבוצה מסוימת, לבין המציאות המורכבת הכוללת מאפיינים אינדיווידואליים מגוונים של בני אותה קבוצה, וכי לפער זה השלכות מסוכנות גם על המתייג וגם על המתויג.

הנחיות כלליות ודגשים לשיעורים

- מומלץ להקדיש לפעילות שיעור כפול (שעה וחצי).
- יש להודיע מבעוד מועד לתלמידים שיביאו עמם מצלמה דיגיטלית או טלפון חכם (למי שיש).
- חשוב להבהיר ולהדגיש לתלמידים כי אין "נכון" ו"לא נכון" לגבי התוצרים. כל תוצר עומד בפני עצמו, השונות והמגוון בתוצרים הינם חיוביים, ויש לכבד כל תוצר.
- בעבודה מעשית סביב צילום, ובמיוחד כאשר עוסקים בנושאים רגישים כגון תיוגים והכללות, יש פוטנציאל לחשיפת פרטים אינטימיים ולעתים לא פשוטים מצד התלמידים. על המורים/ות להיות מוכנים לכך.

מטרות:

- דרך תוצרי הצילום יבינו התלמידים כי המגוון הוא חיובי ומועיל.
- התלמידים ידונו בתיוגים המופנים כלפיהם כבני נוער ובהשלכות הנובעות מכך.
- התלמידים יחוו פעילות מעשית מהנה ומעצימה, שתאפשר הפנמה אפקטיבית של מסרים מורכבים.

עזרים נדרשים:

- מצלמה דיגיטלית או מצלמת טלפון חכם עבור כל שלושה-ארבעה תלמידים.
- מקרן, מצגת.

שיעור ראשון - התנסות בצילום

פעילות ראשונה: מהם סטריאוטיפים?

מי שמע על המושגים תיוג והכללה? אילו מילים הם מזכירים לנו? (תיוג - תג. הכללה - כולל, כלל).

מהו סטריאוטיפ?

סטריאוטיפ - דעה נוקשה ומכלילה על תכונות או על דפוסי התנהגות של קבוצות שונות; הנחות בסיסיות על היכולת או התכונות של הפרט או של הקבוצה, לפני היכרות אמיתית עמם. סטריאוטיפ יכול להיות חיובי או שלילי. לעתים אנו נעזרים בסטריאוטיפ במגעינו עם הזולת, מה שחוסך לנו את המאמץ הכרוך בהכרת הזולת ובהשלמת מידע עליו. לעתים הסטריאוטיפ עלול להיות מסוכן ומזיק, כיוון שהוא נשען על דעות קדומות.

כלפי מי אנו מפעילים סטריאוטיפים? (למורה: בדרך כלל כלפי אנשים וקבוצות השונים מאיתנו ושאינו לנו היכרות עמם/ן).

מתי סביר שנפעיל אותם? (למורה: כשלא מכירים באופן אישי, כשאינו מקום לפתח ראייה מורכבת של האחר, כשמתבססים על דברים שאומרים לנו מבלי לבדוק אותם לעומק).

פעילות שנייה: התנסות בצילום

הכיתה תתחלק לקבוצות של שלושה-ארבעה תלמידים/ות.

כל קבוצה קטנה מתבקשת לביים סיטואציה ולצלם תמונה או תמונות בהתאם לשאלות הבאות: 1. כיצד בדרך כלל מאופיינים בני נוער? 2. כיצד אנו נתפסים על ידי המבוגרים?

כל קבוצה יכולה לצלם כמה תמונות שהיא רוצה, אך בסופו של דבר תחליט על תמונה אחת שהיא מעוניינת לדון בה. בבחירתכם, נסו לחשוב על תמונה שתעביר את המסר שלכם בצורה הטובה ביותר.

ניתן לצלם במרחב הכיתתי או הבית ספרי.

במידה והשיעורים לא נערכים ברצף - להזכיר לתלמידים להביא את התמונות שבחרו לשיעור הבא, או לשלוח אותם בדוא"ל למורה לפני השיעור.

שיעור שני - עיבוד התוצרים ודיון

פעילות ראשונה: דיון בסטריאוטיפים דרך הצילומים

וממלץ לקיים דיון זה כשהתלמידים יושבים במעגל.

לפני הדיון חשוב להדגיש את שנאמר בהנחיות הכלליות לדיון בתוצרים - אין נכון ולא נכון, יש לכבד כל תוצר שמוכא.

במידה שסקירת התמונות נעשית על ידי העברת המצלמות והטלפונים מיד ליד, חשוב להדגיש לתלמידים לא לחטט בתמונות אחרות, אלא להתבונן רק באלו המוצגות לצורך השיעור! (למורה: שמירה על זכותם של התלמידים לפרטיות גם היא חלק מהמסר הכולל של מתן כבוד אחד לשני).

כל קבוצה תספר על התמונה שבחרה, ובזמן ששאר הכיתה מביטה בצילום, תרחיב לגבי המסר שביקשה להעביר באמצעותה.

■ אילו סוגים של סטריאוטיפים על בני נוער עולים מתוך הצילומים?

■ אילו סטריאוטיפים נוספים יש עליכם כבני נוער, שלא עלו מהתמונות?

■ האם אתם חושבים שסטריאוטיפים אלו אכן תואמים את המציאות לגבי כל אחד ואחת מכם? מי מסכים? מי מתנגד? מדוע?

■ אם אינכם מסכימים - מדוע שאנשים יתייגו אתכם בצורה לא נכונה? מהיכן מגיעים התיוגים הללו? כיצד לדעתכם הם נוצרים?

פעילות שנייה: האם גם אנחנו מתייגים ומפעילים סטריאוטיפים לגבי אחרים? ומהן השלכות?

- אילו סטריאוטיפים לנו יש כלפי המבוגרים? (הורים או מורים).
- האם ייתכן שגם סטריאוטיפים אלה אינם משקפים באופן נאמן את המציאות?
- מדוע, אם כך, אנו מחזיקים בעמדות סטריאוטיפיות כאלו?
- אילו השלכות יכולות להיות לכך שמחזיקים כלפינו, או שאנו מחזיקים כלפי אחרים, בסטריאוטיפים? בעמדות נוקשות?
- מהי "נבואה שמגשימה את עצמה"?
- מי לדעתכם סביר שיושפע יותר מהעמדות שיש כלפיו - ילד או מבוגר? תלמיד או מורה? מדוע? (למורה - תיאוריות של הפנמת הדיכוי מדברות על כך שהמוחלשים והמודרים בחברה, והחלשים יותר במערכת של יחסי כוח, עלולים להפנים תפיסות סטריאוטיפיות, ואת הציפיות של הקבוצה בעלת הכוח מהם. כך, לדוגמה, תלמיד ששומע מהמורה שאין סיכוי שיצליח בלימודים, בהחלט עלול להפנים ציפייה זו של המורה ולהאמין שאכן אין לו סיכוי, גם אם בפועל יש לו).

סיכום אפשרי לשיעור:

בשני השיעורים האחרונים למדנו על תופעות חברתיות מוכרות שיש בהן בעייתיות ואף סכנה - הכללות, תיוגים וסטריאוטיפים. למדנו כי גם עליכם, קבוצת בני הנוער, מופעלים סטריאוטיפים וראייה פשטנית, וכי גם אתם, לעתים, מפעילים אותם כלפי אחרים. דנו בסיבות להיווצרות סטריאוטיפ, מתי סביר שיופעל, ומה ההשלכות שלו על הפרטים השייכים לקבוצה המתויגת. את כל זאת עשינו דרך פעילות חווייתית של צילום, בה אתם אלו שבחרתם תוצרים/צילומים, והגעתם לתובנות העולות מהם.

הזכות לשוויון וביטוייה בצילומים

מערך שיעור אזרחות (כיתות י'-י"ב)

רקע למורה

הזכות לשוויון הינה אחת מזכויות האדם הבסיסיות ביותר. למעשה מדובר בערך ראשון במעלה, שעליו מתבססות תפיסות מהותיות בנוגע לחינוך לדמוקרטיה, לערכי זכויות אדם ונגד גזענות. לא בכדי, זהו הסעיף הראשון בהצהרה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם.

הפנמת ערך השוויון על כל היבטיו ועל כל אתגריה הינה בסיס חיוני - כמעט בגדר תנאי מקדים - להבנת המושג "דמוקרטיה מהותית" ושיח זכויות האדם הכולל. הזכות לשוויון מהווה שער למימוש זכויות אדם רבות נוספות, וקשורה קשר הדוק לערך כבוד האדם, ומתוך כך לזכותם של כל בני אדם לכבוד אנושי.

בישראל, לאור השסעים העמוקים המתקיימים בין תתי הקבוצות השונות ואף בתוכן, הפנמת ערך השוויון, המהותי והפורמלי, הינה מאתגרת במיוחד. רבים בציבור, וביניהם בני נוער, אינם מאמינים כיום בשוויון כערך, ואינם מבינים את התפיסה לפיה "נפרד אינו שווה", הגורסת כי הפרדה בין קבוצות בשל מאפייני קבוצתי, כמו דת או מין, מבלי שתהיה לכך הצדקה מכוח שונות רלוונטית, מהווה פגיעה חמורה בעקרון השוויון. גם אם מכירים בנתונים המצביעים על אי-שוויון, רבים נוטים להאשים את הקבוצה המוחלשת בסיבות להיווצרות מצב זה.

השימוש במדיה ויזואלית עשוי לסייע מאוד בהפנמת משמעותה של הזכות לשוויון, על היבטיה החשובים אשר נזכרו למעלה. כאמור, מעבר לידע עובדתי ותיאורטי בנושא, מתקיימת כאן הפנמה חווייתית-אישית מצד הלומדים. השימוש בצילומים, אם ככלי השלכת, אם ככלי להרחקת עדות, עשוי לעקוף התנגדויות רגילות המתעוררות בדיון הטעון בנושא שוויון בישראל.

מיקום השיעור ברצף הוראת האזרחות

מומלץ ללמד את השיעור לאחר שיעור/י המבוא לזכויות האדם, ולאחר דיון ראשוני באחד מהנושאים

מטרות השיעור:

- התלמידים/ות יכירו את סעיף א' להכרזה לכל באי עולם בנושא הזכות לשוויון, ויבינו את משמעותו.

- התלמידים ילמדו מושגי יסוד הקשורים בזכויות אדם בכלל, ובזכות לשוויון בפרט: שוויון פורמלי ומהותי, אפליה פסולה והבחנה עניינית, איזון ומידתיות.

- התלמידים ידונו בחשיבותו של ערך השוויון ויפנימו את המשמעויות הנובעות מפגיעה בזכות לשוויון.

עזרים נדרשים ודגשים למורה:

חיבור לרשת, מחשב ומקרן.

זמן הפעילות:

מערך שיעור זה בנוי לפרק זמן של שיעור בודד. על מנת להשלים את הדיון בזכות לשוויון, נדרש עוד שיעור אחד לפחות.

הבאים: הרקע ההיסטורי להצהרת זכויות האדם, החלוקה בין הזכויות השונות, עקרון האיזון והמידתיות בין זכויות מתנגשות.

מהלך השיעור

דיון ראשון: הכרת הזכות לשוויון

"כל בני האדם נולדו בני חורין ושווים בערכם ובזכויותיהם. כולם חוננו בתבונה ובמצפון, לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו של אחווה" (סעיף א' להכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם).

■ מדוע לדעתכם זהו הסעיף הראשון בהכרזה?

■ למה הכוונה באמירה "כולם חוננו בתבונה ובמצפון"?

■ מה הכוונה במשפט "חובה עליהם לנהוג איש ברעהו של אחווה"?

למורה: יש לציין בפני התלמידים כי הזכות לשוויון מוזכרת במגילת העצמאות ומעוגנת בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו ובפסיקות רבות של בתי המשפט בישראל. כל אלו נותנים תוקף ערכי וחוקי לזכות לשוויון בישראל.

דיון שני: ממדים שונים של שוויון

כשאנו מדברים על שוויון, אנחנו מתייחסים למספר ממדים שלו:

שוויון בפני החוק: (א) החוק שוויוני וחל על כולם. (ב) החוק מיושם באופן שווה לגבי כולם.

המורה מציגה תמונה שצילם ביל הדסון (Bill Hudson) בשנת 1963 ובה הפגנה בעיר ברמינגהם שבאלבמה (דרום ארצות הברית), כנגד חוקי הפרדה והאפליה בין שחורים ולבנים. בתמונה (המכונה: Birmingham campaign dogs) נראה שוטר משסה כלב בנער שחור המשתתף בהפגנה.

מה רואים בתמונה זו? כיצד היא קשורה לעיקרון השוויון בפני החוק?

שוויון אזרחי ופוליטי: לכל אזרח זכות שווה להשפיע על המערכת הפוליטית במדינה. לדוגמה, לכולם זכות לבחור ולהיבחר, לכולם זכות לחופש הביטוי.

המורה מציגה את התמונה הבאה:

צעדה למען זכות ההצבעה לנשים. ניו יורק, 1917

(Suffragists parade down Fifth Avenue, 1917, The New York Times Photo Archives)

מה רואים בתמונה זו? האם לדעתכם התמונה משקפת את עיקרון השוויון האזרחי-פוליטי? הסבירו.

שוויון חברתי-כלכלי: לכל הפרטים הזדמנות שווה לקחת חלק בחיים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים במדינה. הדגש כאן הוא שוויון הזדמנויות, גם אם נוצרים פערים כלכליים-חברתיים (למורה: כדאי לציין כי כל מדינה קובעת עד כמה חשוב לה לעסוק בסגירת הפערים החברתיים-כלכליים בקרב האוכלוסייה, בהתאם לתפיסת עולמה ולמדיניות שלה). המורה מציגה תמונה משנת 1957 ובה תלמידה שחורה בשם

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Birmingham_campaign_dogs.jpg

אליזבת אקפורד (Elizabeth Eckford) מנסה להיכנס לשערי בית הספר התיכון, שנועד אז ללבנים בלבד, ונתקלת בקריאות גנאי.

מישהו מכיר את הסיפור שמאחורי תמונה זו?

מדוע לדעתכם סירבו לאפשר לשחורים במדינות הדרום של ארה"ב דאז ללמוד בתיכון שהוגדר "ללבנים בלבד"?

כיצד נגישות להשכלה קשורה למושג שוויון הזדמנויות?

דיון שלישי: שוויון פורמלי ושוויון מהותי

שוויון פורמלי - הבטחת יחס שוויוני לכל הפרטים, מבלי להתייחס לתוצאות. על פי גישה זו, חשוב שיהיה שוויון ברמת החוק, אך אין כאן שאיפה חזקה לצמצום פערים. ברגע שמעניקים יחס שונה למישהו, לכאורה, ישנה הפרה של השוויון הפורמלי.

הסתכלו בתמונה מתוך אתר "נגישות ישראל" המתארת אדם בכסא גלגלים שמנסה לעלות במדרגות.⁸

במובן מסוים, לכולם כאן יש אפשרות שווה ודרך אחת לעלות במדרגות. מהי הבעייתיות? אם מגיע לאדם בכסא הגלגלים יחס שונה, טוב יותר, האם אין כאן הפרה של עיקרון השוויון?

שוויון מהותי - הבעיה עם השוויון הפורמלי היא התעלמותו מתנאי הפתיחה השונים - אנשים נולדים עם יכולות שונות, מגיעים מרקע סוציו-אקונומי שונה וכן הלאה - וכן התעלמותו מהתוצאה - פערים בפועל בין אנשים בתחומים שונים. שוויון מהותי אינו מדבר על יחס שווה אלא על תוצאה שווה, או שוויון בתוצאות; כאשר התוצאה אינה שוויונית, מדובר במצב בלתי שוויוני. השוויון המהותי דורש שלעתים יינתן יחס שונה על מנת להשיג שוויון בתוצאות. מסיבה זו, אלו הדורשים שוויון מהותי מבקשים לעתים לבצע העדפה מתקנת. דוגמה לכך היא מתן הארכת זמן בבחינה לתלמידים לקויי למידה, אשר זוכים ליחס שונה מיתר התלמידים בהקשר זה.

דיון רביעי: הקשר בין הזכות לשוויון לזכות לכבוד

המורה מציגה שתי תמונות: בראשונה, משנת 1967, נראית קתרין סוויצר (Kathrine Switzer) בעת שהשתתפה במרתון בוסטון שהיה אז לגברים בלבד, כאשר נציג מטעם הנהלת המרוץ מנסה להוריד אותה בכוח מהמסלול, בשל היותה אישה. את התמונה ניתן למצוא באתר הרשמי של האצנית: <http://kathrineswitzer.com/>. כותרת התמונה השניה היא "ברזיות, אלבמה, 1958" ("Water Fountains, Alabama, 1958"), ובה נערה שחורה השותה מברזיה שנושאת את הכיתוב "לשחורים בלבד"; על הברזיה הסמוכה כתוב "ללבנים בלבד". את התמונה צילם גורדון פארקס (Gordon Parks) וניתן למצוא אותה באתרים שונים, למשל באתר הצילום Critical Exposure: <http://criticalexposureclass.blogspot.co.il/>.

- כיצד לדעתכם הרגישה האישה שמנסה לרוץ מרתון כשניסו לעצור אותה מלרוץ?
- לגבי הנערה ששותה מברזיה שמיועדת "לשחורים בלבד" - מדוע זו פגיעה בשוויון, אם יש לה אפשרות לשתות מברזיה נפרדת?
- במקרה הזה - מי לדעתכם היה מעוניין יותר בהפסקת ההפרדה שהייתה נהוגה בין שחורים ולבנים? האם השחורים? האם הלבנים? מדוע?
- האם יש מקרים דומים במציאות הישראלית? (לדוגמה, קווי מהדרין, שבהם על הנשים לשבת בנפרד, מאחור).
- מדוע בית המשפט בארה"ב - וגם בישראל - קבע כי "נפרד אינו שווה"? באילו מקרים לדעתכם מותר להפריד בין קבוצות, ובאילו מקרים אסור? הסבירו את עמדתכם.
- מה הקשר בין יחס שוויוני ליחס מכבד?

את התמונה אפשר למצוא באתר ארכיון הממשל האמריקאי:

http://photos.state.gov/galleries/usinfo-photo/39/civil_rights_07/4.html

<http://www.aisrael.org/?CategoryID=2672&ArticleID=38013>

לקריאה נוספת:

סונטאג, ס. (2005). להתבונן בסבלם של אחרים. בן-שמן: מודן.

אזולאי, א. (2010). דמיון אזרחי: אונטולוגיה פוליטית של הצילום. תל-אביב: רסלינג.

בארת, ר. (1988). מחשבות על צילום. ירושלים: כתר.

Wang, C., & M. A. Burris, (1994). Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation. Health Education & Behavior, 21(2), 171-186.

8. נגישות ישראל, "סקר של נגישות ישראל: 80% מהמסעדות אינן נגישות לנכים", מאי 2012. <http://www.aisrael.org/?CategoryID=2672&ArticleID=38013>